

ALEKSANDRA BOROWICZ*

Unia Europejska na rozdrożu – integracja czy dezintegracja?

Abstrakt

60. rocznica podpisania Traktat Rzymskiego, którą obchodzono w tym roku, wywołała wśród badaczy, publicystów i polityków dynamiczną dyskusję nad przyszłością Unii Europejskiej. Była to okazja do omówienia szeregu wydarzeń, które w ostatnich latach poddały UE próbie. Komisja Europejska opublikowała Białą Księgę przedstawiającą 5 scenariuszy dalszego rozwoju w UE, które stały się przedmiotem publicznej debaty. Niezależnie od tego, jak przebiegały te dyskusje, na poziomie instytucji europejskich oczywiste stało się, że w takim wymiarze i modelu organizacyjnym nie da się dalej efektywnie realizować polityk. Celem niniejszego artykułu jest omówienie kluczowych czynników wpływających na dalszy proces integracji. Czynniki te mają charakter wewnętrzny, jak Brexit czy nastroje w społeczeństwach europejskich, charakter zewnętrzny, jak sytuacja na arenie międzynarodowej czy polityka Rosji, oraz mieszany, do którego można zaliczyć kryzys migracyjny/uchodźczy, będący wynikiem działań zewnętrznych, ale jednocześnie obnażający słabości Unii Europejskiej we wdrażaniu rozwiązań wspólnotowych. Metody badawcze, które zostały wykorzystane to analiza literatury krajowej i zagranicznej oraz dokumentów europejskich.

Słowa kluczowe: Unia Europejska, integracja europejska, modele integracji, dezintegracja.

Wprowadzenie

Od 2008 r. Unia Europejska systematycznie stawia czoła kolejnym kryzysom. W konsekwencji kryzysu gospodarczego, którego korzenie sięgają Stanów Zjednoczonych,

---

* Uniwersytet Gdański, aleksandra.borowicz@ug.edu.pl

Unia Europejska, a właściwie strefa euro, stanęła w obliczu kryzysu finansów publicznych. Drugim zjawiskiem silnie oddziałującym na przyszłość Unii Europejskiej jest rosnący sceptycyzm wśród jej obywateli wobec procesów integracji europejskiej. Dzisiaj wiemy, że rok 2017 przyniósł zmianę: wiele badań wskazuje, że w krajach członkowskich poparcie dla Unii wraca do poziomu sprzed 2007 r. (Nancy 2017: 9).

Mimo wielości czynników wpływających na procesy integracji w Europie, wydaje się, że Niemcy, Francja, Hiszpania i Włochy będą stanowić trzon dążący do pogłębienia integracji europejskiej, ponieważ leży to w ich interesie ekonomicznym i politycznym. Wydarzenia, które aktualnie mają miejsce w Unii Europejskiej będą bodźcem do redefinicji integracji. Potrzebny jest szereg zmian, które UE musi wdrożyć, zaczynając od podniesienia efektywności implementacji polityk europejskich, przez promowanie zasad solidarności aż po systematyczne wypracowywanie z państwami członkowskimi spójnego stanowiska.

1. Strefa euro – co dalej?

Rozlewający się kryzys na rynku finansowym w Stanach Zjednoczonych obnażył słabości znacznej części państw członkowskich strefy euro w obszarze finansów publicznych. W latach 2007–2010 większość państw strefy euro nie wypełniała zapisów Paktu Stabilności i Wzrostu o zrównoważonym budżecie i zdrowych finansach publicznych. Wartości referencyjne kryteriów konwergencji były kilkukrotnie przekroczone. Gospodarki Grecji, Hiszpanii czy Irlandii, tzw. państw peryferyjnych, finansowane były z systemów bankowych państw znajdujących się w centrum unii gospodarczo-walutowej. Lata 2007–2009 wzmocniły te negatywne zjawiska poprzez wprowadzenie nieefektywnych regulacji, co skutkowało zbyt wysoką wyceną banków.

Kłopoty poszczególnych państw strefy euro, zwłaszcza peryferyjnych, miały różnorodne przyczyny strukturalne: związane były z niską wydajnością rynku pracy, boomem inwestycyjnym i konsumpcyjnym, brakiem inwestycji w innowacje i postęp technologiczny oraz nieefektywną polityką fiskalną (Narodowy Bank Polski 2010, 77; 345–373).

Niezależnie od tego czy za kłopotami strefy euro stoi brak sumienności państw narodowych w przestrzeganiu zasad wynikających chociażby z Traktatu z Maastricht, czy dążenie do nieetycznego bogacenia się w sektorze bankowym, to kraje strefy euro solidarnie i konsekwentnie proponowały pomoc. Z tą pomocą wiązały się

konkretne rozwiązania połączone z udzielaniem wsparcia finansowego, poszukiwaniem rozwiązań wzmacniających m.in. Pakt Stabilności i Wzrostu, zwrot ku scentralizowanej strukturze nadzoru finansowego czy dążenie do stworzenia unii bankowej (de Grauwe 2016, 173–179; 233–234). Fundamentem dla tej współpracy i wsparcia poszczególnych państw była solidarność, współpraca i współodpowiedzialność za przyszłość strefy euro. Dzisiaj w dyskusji nad przyszłością UE, strefę euro utożsamia się z przyszłym rdzeniem silniejszej i pogłębionej Unii Europejskiej. Wiele wskazuje, że strefa euro będzie kontynuowała swoje działania na rzecz pogłębienia integracji i tym samym w przyszłości może stać się liderem procesów integracyjnych w Europie (Micossi 2015, 134–150).

2. Społeczeństwo – eurosceptycy czy euroentuzjaści?

Dyskusja nad przyszłym kształtem UE trwa od kilku, ale nabrała szczególnego tempa w 2016 r. w konsekwencji m.in. wyniku referendum.

Po raz pierwszy społeczeństwo w jednym z państw członkowskich powiedziało „tak” dla opuszczenia Unii. To właśnie wynik referendum w Wielkiej Brytanii zmusił społeczeństwa poszczególnych państw członkowskich do wysiłku intelektualnego i przemyślenia roli integracji europejskiej w ich życiu codziennym. Wydaje się, że te wydarzenia, wzmocnione aktywnością nacjonalistycznych ruchów politycznych doprowadziły do zmiany nastawienia do idei integracji europejskiej. Co więcej, niepewność i obawa o własne bezpieczeństwo wzmaga wśród Europejczyków potrzebę realizowania działań wspólnych na szczeblu unijnym.

Badanie Eurobarometru „Dwa lata do wyborów europejskich w 2019 r.” potwierdza tęzę o powrocie do przychylnego patrzenia na Unię Europejską, zarazem jednak krytycznego. Mimo że odbudowano poparcie dla UE jako całości, to Europejczycy wskazują, że Unia Europejska i państwa członkowskie powinny doskonalić model współpracy i integracji. Wydarzenia geopolityczne, jak wybór nowego prezydenta Stanów Zjednoczonych, postawa Rosji na arenie międzynarodowej czy rosnące wpływy i znaczenie Chin w gospodarce globalnej, wpłynęły na fakt, że ok. 70% badanych Europejczyków wskazuje na potrzebę działania wspólnego (Nancy 2017, 8).

W marcu 2017 r. Komisja Europejska przedstawiła możliwe scenariusze rozwoju Unii Europejskiej (Komisja Europejska 2017). Zgodnie z nimi w zależności od chęci i zaangażowania państw członkowskich UE będzie podążać w określonym kierunku. Według badanych Europejczyków proces integracji powinien być pogłębiony przez

państwa, które są gotowe podjąć te wyzwania. Natomiast, te które chcą być luźniej związane z UE powinny rozwijać integrację według własnego scenariusza. Oznacza to, że dla Europejczyków integracja powinna angażować zainteresowane państwa i wówczas obejmować wszystkie dziedziny ekonomiczno-społeczne (Nancy 2017, 7–17).

Raport Eurobarometru wskazuje na wielką dojrzałość społeczeństw europejskich, które we wspólnych działaniach widzą możliwość stabilizacji ekonomicznej, społecznej i politycznej. Większość Europejczyków uznaje działania UE za niewystarczające w takich obszarach jak polityka migracyjna, walka z terroryzmem czy ochrona granic zewnętrznych. Wypowiedzi respondentów pokazały, że widzą oni potrzebę wzmocnionej współpracy oraz rozumieją ideę solidarności tak głęboko zakorzoną w procesie integracji europejskiej.

3. Rola Unii Europejskiej w nowym porządku globalnym

Unia Europejska należy do głównych graczy na arenie globalnej, obok Stanów Zjednoczonych, Chin czy Japonii. W ostatnim czasie coraz więcej mówi się o jej roli przywódczej. Jednakże materia ta jest szczególnie skomplikowana ze względu na obszar, jakim są relacje zewnętrzne z państwami trzecimi i podział kompetencji pomiędzy UE i państwa członkowskie. Zarazem w kwestiach związanych z wymiarem ekonomicznym, tj. wspólną polityką handlową, sytuacja jest klarowna ze względu na jej przynależność do kompetencji wyłącznych (Barcz i in. 2016, 54). Jednak działania zewnętrzne wychodzą zdecydowanie poza obszar polityki handlowej, o czym mówi część V Traktatu o Funkcjonowaniu Unii Europejskiej (TFUE 2007, art. 205–222). To właśnie wśród działań zewnętrznych Traktat wymienia zasadę solidarności i klauzulę solidarności, na które dzisiaj powołuje się UE w kontekście rozwiązania kryzysu migracyjnego.

Jednocześnie nie można zapominać o jednej z fundamentalnych zasad integracji europejskiej, jaką jest integracja z gospodarką globalną. Unia Europejska to ponad 500 mln obywateli i ok. 23 mln małych i średnich przedsiębiorstw (Komisja Europejska 2014, 4). Gospodarka europejska jest tym samym kluczowym elementem globalnych powiązań gospodarczych i politycznych. Ze względu na jej znaczenie na globalnej arenie, musi pozostać otwarta i zaangażowana w sprawy międzynarodowe.

Mimo dokonywania zmian w zakresie polityki zagranicznej na przestrzenie lat pozycja Unii Europejskiej i jej państw członkowskich w organizacjach międzynarodowych nie jest klarowna, zwłaszcza w obszarze podejmowania

zobowiązań. Wskazanie w traktatach obszarów przypisanym instytucjom Unii Europejskiej (patrz tabela 1) nie wyczerpuje tego zagadnienia. Dlatego też obserwuje się w ostatnim czasie rosnącą rolę Europejskiego Trybunału Sprawiedliwości w zakresie rozstrzygania przynależności poszczególnych kwestii państwom członkowskim lub UE (Molle 2011, 289–291). W organizacjach międzynarodowych Unia Europejska nie jest na tyle wydolna, aby móc odgrywać rolę lidera (Ahearne i in. 2006). W przyszłości podejmowane działania UE w tym obszarze muszą być bardziej efektywne, aby UE była w stanie stawić czoła kolejnym wyzwaniom.

Tabela 1: Kompetencje Unii Europejskiej w obszarze stosunków zewnętrznych

Traktat o funkcjonowaniu Unii Europejskiej (TFUE) wskazuje obszary stosunków zewnętrznych, w których UE przejmuje kompetencje państw członkowskich:

- Wspólna polityka handlowa (art. 206 i 207 TFUE),
- Międzynarodowa polityka pieniężna oraz kurs walutowy (art. 219 TFUE),
- Rozwój (art. 208 i 209 TFUE),
- Środowisko (art. 191 TFUE),
- Umowy międzynarodowe (art. 218 TFUE).

Źródło: opracowanie własne na podstawie TFUE, Dziennik Urzędowy Unii Europejskiej C115/140.

Rola UE na arenie globalnej to również odpowiedź na zmieniające się uwarunkowania wynikające z sytuacji konfliktowych. Kryzysy migracyjny i uchodźczy pokazały jak państw członkowskie myślą o idei solidarności w UE. Z jednej strony, w przypadku kryzysu migracyjnego, Unia powinna być zaangażowana w rozwiązanie konfliktów międzynarodowych i stabilizację regionów Bliskiego Wschodu czy Afryki Północnej. Z drugiej strony, państwa członkowskie nie mogą unikać wypełniania zobowiązań przyjętych zgodnie z prawem na poziomie instytucji unijnych. Tymczasem dla niektórych państw solidarność kończy się na wdrażaniu polityki spójności ze wspólnych środków.

Dyskusja w obszarze polityki zagranicznej i bezpieczeństwa pomiędzy instytucjami UE oraz państwami członkowskimi nie ułatwia Unii bycia stroną czy arbitrem przy międzynarodowym stole. Wybór nowego prezydenta Stanów Zjednoczonych i jego trudna do przewidzenia rola we wpływanie na sprawy międzynarodowe będzie wymagała jednolitego stanowiska europejskiego. Zachowanie Rosji na arenie międzynarodowej w ostatnim czasie wskazuje na konieczność głębokiej integracji państw członkowskich, aby UE mogła szybko i efektywnie reagować.

4. Brexit – dezintegracja po raz pierwszy

Po raz pierwszy w historii Unii Europejskiej państwo członkowskie żądanie swoich obywateli podjęło decyzję o opuszczeniu europejskiej rodziny. Niezależnie w jaki sposób będziemy to interpretować, wskazując, że Brytyjczycy więcej tracą, a Unia stanie się bardziej spójna, nie zmieni to faktu pierwszego w historii zmniejszenia się liczby jej członków.

Wyjście Wielkiej Brytanii z UE ma dwa zasadnicze wymiary: ekonomiczny i polityczny. W pierwszej kolejności, politycznie Unia straci na tym wizerunkowo, ponieważ doprowadzono do sytuacji, w której nie udało się zatrzymać procesu wychodzenia z UE. Niezależnie, ile mówi się o korzyściach czerpanych przez Zjednoczone Królestwo z tytułu obecności w UE, to właśnie ugrupowanie straci kluczowego członka „klubu europejskiego”. Wielka Brytania należy wszakże do czołowych gospodarek świata, obok Stanów Zjednoczonych, Niemiec czy Francji. Współcześnie, gdy coraz częściej podkreśla się aktualność celów, dla których utworzono Wspólnoty, czyli zagwarantowanie pokoju, szczególnego znaczenia nabiera potencjał militarny, jakim dysponuje Wielka Brytania i jak ważnym sojusznikiem jest dla Stanów Zjednoczonych. Według danych Banku Światowego wydatki świata na zbrojenia stanowiły 2,23% PKB w 2016 r.¹ Wielka Brytania wydała w tym samym roku 1,84% PKB, podczas gdy Niemcy 1,2% PKB, Stany Zjednoczone 3,29% PKB. Unia Europejska, jako całość, wydała 1,52% PKB. Zaś według danych SIPRI (*Stockholm International Peace Research Institute*) to właśnie Wielka Brytania należy do wydających najwięcej spośród państw europejskich na przestrzeni lat².

Ekonomiści są podzieleni w odniesieniu do scenariusza wyjścia Wielkiej Brytanii oraz przyjęcia pewnych stałych warunków wyjściowych. Dlatego też wskazuje się na trzy grupy badaczy (więcej Campos 2016, 37–39):

- analitycy wskazujący na korzyści płynące z opuszczenia przez Wielką Brytanię UE w wysokości ok. 4% PKB do 2030 r.,
- analitycy wskazujący na efekty równe zeru,

---

¹ The World Bank, *Military expenditure (5 of GDP)*, <http://data.worldbank.org/indicator/MS.MIL.XPND.GD.ZS> (data dostępu: 10.07.2017).

² Stockholm International Peace Research Institute, *SIPRI Military Expenditure Database*, <https://www.sipri.org/databases/milex> (data dostępu: 12.07.2017).

– analitycy wskazujący na istotne koszty, które pojawią się gospodarce brytyjskiej, uszczuplające PKB (OECD (2016) czy CEP/LSE (Dhingra i in. 2016)).

Specjaliści w dziedzinie integracji europejskiej i stosunków międzynarodowych nie są w stanie wskazać jednego konkretnego scenariusza w zakresie przyszłych stosunków ekonomicznych, w tym w szczególności handlowych. Bycie na prawach Norwegii czy tworzenie dwustronnych umów z poszczególnymi członkami Unii generuje zupełnie inne koszty i trudno dzisiaj wskazywać na jednoznaczne szacunki. Brytyjczycy powinni pamiętać, że na przełomie lat 80. i 90. w UE mówiło się o tzw. *cost of non-Europe*, zaś oni sami dołączyli do ówczesnego EWG, aby zatrzymać trend malejącego PKB. Według różnych danych, w 1973 r. PKB *per capita* Zjednoczonego Królestwa był o ok. 6% niższy od średniego PKB *per capita* sześciu państw założycielskich. To był właśnie był koszt nieobecności UK w projekcie europejskim.

Dzisiaj jednak wydaje się, że mimo potencjalnego osłabienia Unii i zderzenia się ze scenariuszem malejącego liczby członków, Unia po raz kolejny poradzi sobie z tym kryzysem. Unia tak czy inaczej wyjdzie silniejsza i bardziej zintegrowana niż dotychczas. Brexit będzie impulsem do reformy Unii jako całości, ale również do zmiany myślenia o procesach integracji wśród obywateli UE.

Wnioski

Od początku funkcjonowania Wspólnot Europejskich kryzys jest stałym elementem działania państw europejskich. Historia pokazała, że momenty wymagające od polityków nadzwyczajnych działań i presja, która pojawia się wraz z nowymi wyzwaniem i zagrożeniami, doprowadzała UE do ewolucji jej struktury i pogłębienia procesów integracji europejskiej. Próby teoretycznego ujęcia procesów integracji europejskiej prowadzą do przenikania się różnych koncepcji, zaczynając od koncepcji konfederalnych, przez neofederalizm aż po *multi-governance* (Czachór 2013, 34–83). Nie ma jednoznacznej odpowiedzi czy przyszłość UE to model integracji Europy *à la carte*, czy może twardego jądra. Lukę w dalszym funkcjonowaniu Unii Europejskiej stanowi brak poczucia tzw. łącznej suwerenności (*sharing of sovereignty*), w społeczeństwie, co przekłada się na brak lojalności wobec instytucji międzynarodowych, w tym przypadku unijnych (Zielińska-Głębocka 1999, 16–25). Dzisiaj mamy przykłady polityk, w ramach których realizowane są modele Europy zróżnicowanej, jak unia gospodarczo-walutowa czy przynależności do strefy Schengen.

Coraz więcej jest sygnałów z poziomu europejskiego, że są konkretne państwa, jak Niemcy, Włochy, Francja czy Hiszpania a być może i wszyscy członkowie strefy euro, zainteresowane takim modelem integracji różnej prędkości (Góralczyk 2017).

Rocznica podpisania Traktatów Rzymskich, która była obchodzona w tym roku, zmusiła badaczy do refleksji nad korzeniami wspólnot europejskich oraz celów, które przed nimi stawiano. Federalistyczna koncepcja Europy, która została przedstawiona już w Deklaracji Schumana, nie została wprowadzona w życie ze względu na nieutworzenie Europejskiej Wspólnoty Obronnej oraz Europejskiej Wspólnoty Politycznej. Dzisiaj, w kontekście wyzwań stojących przed UE, dyskusja nad obronnością ugrupowania powraca.

W ciągu najbliższych lat Unię czeka istotna zmiana w formie modyfikacji bądź reform sięgających fundamentów. Niezależnie od tego, jaką formułę ona przyjmie, niezbędne będzie przywrócenie wiary i przekonania, że proces integracji europejskiej dla wszystkich państw członkowskich jest wartością dodaną. Przywrócenie tego ducha i odnowienie Unii Europejskiej będą stanowiły kolejny etap jej rozwoju. Momenty przesilenia i stanów nadzwyczajnych w państwach członkowskich są widoczne na horyzoncie. Wybory w Holandii i Francji, pokazały, że ruchy proeuropejskie są nadal silniejsze niż narodowe. Przed nami szczególnie ważne wybory w Niemczech, od których wyników będzie zależał renesans bądź dezintegracja UE.

Dla tych nadchodzących w najbliższym czasie zmian kluczowe znaczenie będą miały następujące elementy:

Solidarność. Przywrócenie przekonania w społeczeństwach o potrzebie zjednoczonej i spójnej Europy dla ich własnego bezpieczeństwa. Z punktu widzenia polityków niezbędne jest przypominanie o zapisach traktatów dotyczących solidarności, a także wzajemnej pomocy.

Podniesienie efektywności w obszarze wdrażania polityk. Unia Europejska boryka się z problemem efektywności swoich działań we współpracy z państwami członkowskimi, które w licznych sytuacjach, nawet kryzysowych (kryzys uchodźczy), opóźniają się w przyjmowaniu i realizowaniu swoich zobowiązań. Na poziomie Unii niezbędna jest konsekwencja i systematyczne dążenie do egzekwowania obowiązku przestrzegania prawa europejskiego.

Europejskie wartości. Unia Europejska w obliczu aktualnych wyzwań wraca do celów, które stawiały sobie 60 lat temu Wspólnoty Europejskiej, tj. dążenia do zapewnienia pokoju i dobrobytu swoim obywatelom. Szczególnie teraz ważna jest dla procesu integracji praca u podstaw, czyli przypomnienie, że Unia Europejska to wspólny projekt członków szanujących wzajemną odmienną, historię

i uwarunkowania. To właśnie w tych zasadach tkwi siła i odmienność integracji europejskiej w stosunku do innych ugrupowań.

Spójne stanowisko państw członkowskich. Polityka zagraniczna i wspólne stanowisko w obliczu wyzwań globalnych jest kluczem do sukcesu. Wspólny głos państw, które generują ponad 20% PKB świata będzie słyszalny, jeśli będzie jednolity. To wspólne stanowisko w wielu kwestiach międzynarodowych będzie prowadziło do tworzenia bezpiecznej dla obywateli i odpowiedzialnej globalnie Unii Europejskiej w następnych latach.

Bibliografia

- Ahearne, Alan. Pisani-Ferry, Jean. Sapir, André. Véron, Nicolas. 2006. Global Governance: an Agenda for Europe. *Bruegel Policy Brief*, No. 07: 1–8.
- Baldwin, Richard E. 2016. "Introduction" in *Brexit Beckons: Thinking ahead by leading economists*. ed. Richard E. Baldwin. London: CEPR Press.
- Barcz, Jan. Kawecka-Wyrzykowska, Elżbieta. Michałowska-Gorywoda, Krystyna. 2016. *Integracja europejska w okresie przemian. Aspekty ekonomiczne*. Warszawa: PWE.
- Campos Nauro F. 2016. Lousy experts: Looking back at the ex ante estimates of the costs of Brexit in *Brexit Beckons: Thinking ahead by leading economists*, ed. Richard E. Baldwin. London: CEPR Press.
- Czachór, Zbigniew. 2013. *Kryzys i zaburzona dynamika Unii Europejskiej*. Warszawa: Dom Wydawniczy ELIPSA.
- De Grauwe, Paul. 2016. *Economics of monetary union*. Oxford: Oxford University Press.
- Dhingra, Swati. Ottaviano, Gianmarco. Van Reenen, John. Sampson, Thomas. (2016) „Economists for Brexit: A Critique”. *PAPERBREXIT06*. London: CEP/LSE.
- Góralczyk, Bogdan. „Gdzie podział się duch Wspólnoty?”, Instytut Obywatelski. <http://www.instytutobywatelski.pl/26940/komentarze/europa-i-swiat/gdzie-podzial-sie-duch-wspolnoty> (data dostępu 12.07.2017).
- Komisja Europejska, Biała Księga w sprawie przyszłości Europy, COM(2017) 2025 z 1 marca 2017 r.
- Komisja Europejska. 2014. *Przedsiębiorstwa. Nowa rewolucja przemysłowa*. Unia Europejska: Urząd Publikacji Unii Europejskiej.
- Micossi, Stefano. 2015. What future for the eurozone?. In *The Eurozone Crisis. A Consensus View of the Causes and a Few Possible Solutions*, eds. Richard

- Baldwin and Francesco Giavazzi. London: CEPR Press. <http://voxeu.org/content/eurozone-crisis-consensus-view-causes-and-few-possible-solutions>.
- Molle, Willem. 2011. *European Economic Governance*. Abingdon: Routledge Studies in the European Economy.
- Nancy, Jacques. 2017. Dwa lata do wyborów europejskich w 2019 roku. STUDIUM. *Seria Badania Opinii Publicznej*. Biuro Analiza Parlamentu Europejskiej. http://www.europarl.europa.eu/pdf/eurobarometre/2017/2019ee/two_years_until_ee2019_synthesis_pl.pdf (data dostępu: 07.07.2017).
- Narodowy Bank Polski. 2010. *Raport na temat pełnego uczestnictwa Rzeczypospolitej Polskiej w trzecim etapie budowy Unii Gospodarczej i Walutowej*. Warszawa: NBP.
- OECD. 2016. *The Economic Consequences of Brexit: A Taxing Decision*. OECD Economic Policy Paper No 16.
- Stockholm International Peace Research Institute. Military expenditure by country as percentage of gross domestic product, 1949–2016. <https://www.sipri.org/databases/milex> (data dostępu: 10 lipca 2017).
- The World Bank, *Military expenditure (5 of GDP)*, <http://data.worldbank.org/indicator/MS.MIL.XPND.GD.ZS>, data dostępu: 10.07.2017.
- Traktat o funkcjonowaniu Unii Europejskiej, Dziennik Urzędowy Unii Europejskiej C115/140.
- Zielińska-Głębocka, Anna. 1999. „Dynamika Unii Europejskiej w świetle teorii integracji”. *Studia Europejskie* 3: 11–32.